

HANS MOL

Het klooster Groendijk te Sneek en de familie Harinxma (II)

BOCKE AGGES HARINXMA ALS KLOOSTERSTICHTER?

Uit het testament van Yde Bockes dr Harinxma van 1483 blijkt dat haar vader een pachtcontract met de zusters had afgesloten voor de boerderij op het erf waarvan het klooster tot stand moest komen. Het blijkt ook dat hij voor gezamenlijke rekening bouwmaterial had doen aanschaffen en voor zijn ongehuwde dochter Yde een woning bij het klooster had doen optrekken. En tenslotte is kan eruit worden opgemaakt dat hij de intrede van een bastaarddochter als zuster in het convent had geregeld. Al met al lijken dat voldoende aanwijzingen dat (oude) Bocke Harinxma de eerste en voornaamste wereldlijke begunstiger van Groendijk/Sidsingawier is geweest. Te meer daar de sate Sidsingawier vanouds tot de kernbezittingen van Bocke Harinxma heeft behoord.

Dat laatste weten we uit de scheidsrechtelijke uitspraak over wederzijdse schadeloosstelling betreffende een conflict tussen de Vetkoperse families Jongema en Albada aan de ene, en de Schieringer Homminga's en Harinxma's aan de andere kant. Een conflict, dat in de jaren 1443-1447 op flink wat wapengeweld, vernielingen, afpersing, bedreigingen en gijzelneming was uitgelopen.¹ Bocke Harinxma had als veteleider met een gewapende groep van zo'n dertig man de stins van Hessel Albada bij Westhem ingenomen en verwoest. Hij was daarbij ook verantwoordelijk geweest voor het doden van Hessels zoon Syert. Hessel van zijn kant had later een expeditie naar Woudsend ondernomen om daar de posities van de Harinxma's aan te tasten.

Bij dat alles hadden de partijen eveneens elkaars pachters lastig gevallen en schade berokkend. In de zoenbrief nu werd alle schade, doodslag en letsel van beide partijen tegenover elkaar geplaatst en getaxeerd, waarbij het nodige tegen elkaar werd weggestrept, maar van de

Klooster Groendijk (rechtsboven) op de kaart van Van Deventer (ca. 1560). Coll. Fries Scheepvaartmuseum

leiders nog wel een aantal vergoedingen tegen onderpand werden geëist. Zo moest Bocke bijvoorbeeld Hessel 300 mark uitkeren aan weergeld voor de doodslag op diens zoon, maar behield hij diverse claims jegens hem, voor onder meer het toebrengen van schade aan 'Bocka landseta to Sydzingwer ende dij landtseta to Syckingha', inderdaad de eerste twee genoemde en vermoedelijk ook belangrijkste pachtgoederen van Bocke Agges.

Waarom Bocke de stichting van het klooster op zijn landgoed gefaciliteerd heeft, is moeilijk te zeggen. Moest hij zijn door gewelddaden geblakerde ziel misschien witwassen? Buiten bovengenoemde Albada-vete heeft hij later ook in de Donia-oorlog het nodige bloed vergoten, als een der aanvoerders van de Schieringer partij. Maar persoonlijk zal hij hogere verwachtingen hebben gehad van de gebedsvoorspraak van de Windesheimers van Thabor dan van het nieuwe zusterhuis op zijn eigen landgoed. Volgens Worp van Thabor is hij namelijk na zijn overlijden in 1468, tegelijk met zijn schoonzoon Keimpe Edes Jongema, in de kerk van Thabor begraven, elk bij zijn ouders.² Bocke zou daar een plaats in het koor hebben gekregen bij ridder Rienck Bockema, zijn grootvader, die zoals bekend het klooster had gesticht.

Nu sluit een voorliefde voor een krachtig, reeds eerder door de eigen familie gepatroneerd gebedshuis geen medewerking uit aan een nieuwe jong vrouwenconvent.

Het klooster Thabor

Gelet op de heilige aan wie Groendijk werd gewijd: Elisabeth van Thüringen, patroon van de armen, is het opmerkelijk dat Bockes bastaarddochter Lysbeth naar haar vernoemd lijkt te zijn. Wellicht dat Bocke een speciale voorliefde voor deze toen immens populaire heilige heeft gekoesterd.

Niet onmogelijk is dat de stichting van Groendijk in 1463 samenhangt met de stichting van het Sneker kruisherenklooster in 1464. We weten al enige tijd dat de kruisheren hun Sneker vestiging niet helemaal zelf van de grond af hebben opgebouwd. Zij hebben er een bestaande gemeenschap van tertianen (lekenbroeders die leefden volgens de derde regel van Sint Franciscus) overgenomen, overigens op hun verzoek,³ en deze in recordtempo omgevormd in een echt kruisherenklooster, met hulp van broeders uit het Westfaalse klooster Osterberg.⁴

Het vernieuwde klooster kreeg de naam Bethanië toegewezen. Omdat uit de Sneker recesboeken bekend is dat de Sneker kruisheren in 1507 gevestigd waren in het 'olde hospitaal',⁵ terwijl zij daar sinds 1464 zelf geen sociale zorg bedreven, kan aangenomen worden dat de tertianen eerder als ziekenzorgers bij dat hospitaal of gasthuiscomplex werkzaam waren geweest. Dat complex was dan naar alle waarschijnlijkheid gelieerd aan de Sint Antoniuskerk, die toch al zeker in de late veertiende eeuw in Sneek bestond. Denkbaar is nu dat

De heilige Elisabeth. Sculptuur van eikenhout door de Meester van Koudewater (navolger van), ca. 1480 - ca. 1490. Coll. Rijksmuseum

Het Hospitaalklooster op een tekening van Stellingwerf (1722)

er sprake is geweest van een dubbelconvent, met zowel lekenbroeders als lekenzusters.

Een dergelijke samenstelling kennen we namelijk ook voor het hierboven al in verband met Tzomme Wiarda even ter sprake gekomen klooster (Olde) Galilea, even ten noordoosten van Leeuwarden. In 1451 waren daar zusters die de overstap dachten te gaan maken naar een nieuw klooster te Fiswerd,⁶ wat zij na verloop van tijd ook gedaan hebben. In 1457 werd Galilea namelijk getransformeerd in een observantenklooster van de minderbroeders,⁷ waarbij hoogstwaarschijnlijk tertianen in de nieuwe gemeenschap werden opgenomen.⁸ Dan was het oudste Galilea dus een dubbelklooster met lekenbroeders én lekenzusters, levend volgens de derde regel van Sint Franciscus, en werden tussen 1451 en 1457 eerst de bokken van de schapen gescheiden, waarna de tertianengroep kon worden opgenomen in een echte kloostergemeenschap. Als dit Galilea-Fiswerd-model van toepassing is op Sneek, zouden er in 1463 zusters uit de stad naar een nieuw complex te Groendijk/Sidsingawier kunnen zijn verhuisd met achterlating van de lekenbroeders, die dan even later moesten fuseren met kruisheren. Toegegeven, het is een speculatief scenario, maar niet onrealistisch. En of het nu echt zo gegaan is of op een andere wijze: als heerschap te Sneek moet Bocke wel bemoeienis hebben gehad met beide stichtingen. Jammer genoeg is daar nauwelijks iets over bekend, ook niet met betrekking tot de kruisheren,

r

ADELLIJKE HARINXMA'S IN EEN LEKENZUSTERKLOOSTER?

Dat het zusterhuis van Groendijk niet meteen op een flink stuk eigen grond van start kon gaan maar op pachtgoed moest beginnen is niet uitzonderlijk. Vrijwel alle lekenzusterhuizen uit de sfeer van de Moderne Devotie hadden een aanloop zonder veel kapitaal. Ze moesten het, anders dan bijvoorbeeld de kartuizers, eerder hebben van de inleg van eigen leden dan van royale gebedsinvesteringen van rijke begunstigers. Dat heeft ermee te maken dat ze kerkrechtelijk geen kloosters waren en ook geen naam hadden op het gebied van de hiernamaalsverzekering. Hun leden waren van huis uit individuele leken die een vroom leven in de wereld leidden, gaandeweg groepen vormden en daarbij vaak naar de kerk gingen, maar dan eerst wel onder toezicht van de pastoor bleven staan. Vandaar dat ze de (derde) regel van Sint Franciscus voor gelovigen-in-de-wereld volgden (regel 1 en 2 waren bestemd voor geprofeste kloosterbroeders en kloosterzusters).

De gemeenschapsvorming, die vanaf het eind van de veertiende eeuw door de kerkelijke autoriteiten werd gestuurd, leidde ertoe dat deze zuster groepen zich meer en meer in conventen organiseerden en zich daarbij gaandeweg ook afzonderden van de wereld, achter muren en omheiningen. Het werd hun dan toegestaan eigen kapellen te bouwen, waarin ze zelf gebedsdiensten konden houden onder leiding van paters uit Franciscaner of Augustijner kring.

Door sommige historici worden ze als semi-religieuzen betiteld omdat ze geen eeuwige geloften aflegden (en daarmee in theorie in de wereld bleven), en anders

Sneek in de Atlas van Schoemake

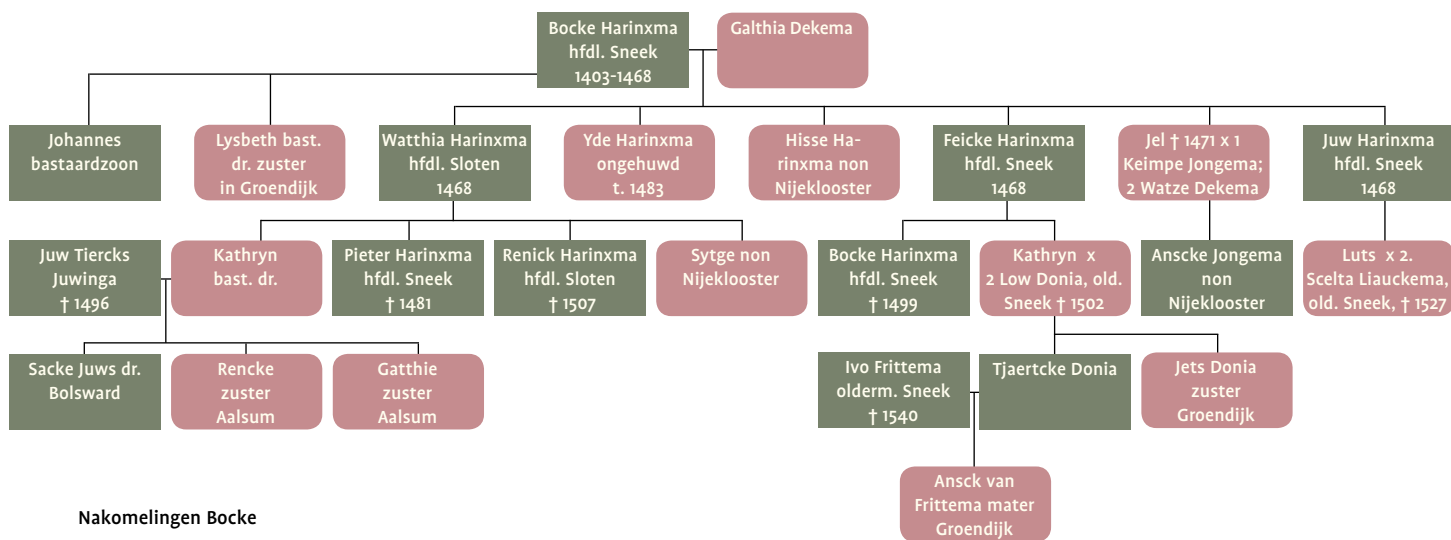
dan echte kloosterlingen ook bezit mochten hebben en inkomsten genieten. In de praktijk volgden deze conventen echter wel een kloostermodel. De zusters beloofden gehoorzaam te zijn aan een overste en storten hun geld in de gemeenschappelijke kas. Het enige dat hen onderscheidde van de oudere instellingen was dat ze veel tijd kwijt waren met het bedrijven van handwerk, met spinnen, weven, boter en kaas maken en dergelijke, om zelf de kost te verdienen. De consequentie daarvan was dat ze geen uitgebreide koordiensten in het Latijn konden zingen maar het moesten doen met korte en eenvoudige officies in de volkstaal. Hun talrijke inwoners, door de omgeving aangeduid als *bagijnen* of *begijnen*, beschouwden zichzelf echter wel degelijk als kloosterlingen. En hun bescheiden nederzettingen, die voor het merendeel in of dichtbij steden tot stand kwamen, werden ook door de buitenwacht kloosters genoemd. Zo ook in het geval van *Sinte Elysbeths cloester opten berch Olyveten by Sneek*.

Dat verrichten van handwerk had een belangrijke sociale consequentie in zoverre er geen rem op het toetreden stond: van aspirant-zusters werd geen intre-deschenking geëist. In beginsel was dat in elk klooster verboden, maar in de praktijk werden in de traditionele huizen alleen mannen en vrouwen aangenomen die geld of goederen meenamen. Er moest immers vermogen worden gevormd om de monniken en nonnen te kunnen vrijstellen voor het gebed. In een lekenzusterhuis was dat niet nodig: ieder die de handen uit de mouwen kon steken was welkom. En zo kwam het religieuze leven binnen het bereik van vrouwen met een smalle of zelfs helemaal geen beurs. Vrouwen die vanwege de

'ballotage' nooit tot een echt klooster hadden kunnen toetreden. Om die reden heb ik dit soort gemeenschappen wel getypeerd als lowbudget-kloosters. Er blijkt een enorme belangstelling voor te zijn geweest, niet alleen getuige de wonderbare vermenigvuldiging van deze instellingen doorheen de Nederlanden, maar ook getuige hun dichte bezetting van vaak meer dan 50 tot 60 zusters per klooster, tijdens hun bloeiperiode tot ca. 1520.

Hoewel deze kloosters nog niet zo goed bestudeerd zijn,⁹ kunnen we vermoeden dat hun leden eerder uit de middenklasse en de 'upper lower class' afkomstig waren dan uit de elite. Al moeten we bedenken dat sommige van hen in de steden zoveel geestelijke uitstraling wisten te bereiken dat ze ook patriciërs- en koopmansdochters aantrokken, met als gevolg dat ze zich na verloop van tijd ook materieel meer konden permitteren en meer status verwierven.

Hoe zat dat nu met Groendijk? Vormde het gegeven dat het convent van handenarbeid op een boerderij moest leven,¹⁰ waarvoor het zelfs nog een flink bedrag aan pacht diende af te staan, niet een belemmering voor intredes door Harinxma-dochters? Vermoedelijk wel. Van de stimulans die Yde Harinxma de volgende generaties uit haar familie bood om dochters aan te bieden, lijken er weinig gebruik te hebben gemaakt. Het genealogische schema van de Bocke Harinxma-tak laat wel zien dat niet Groendijk maar de cisterciënzerinnenpriorij Nijklooster de favoriete plek van religieuze Harinxma-vrouwen was. Groendijk was in haar generatie kennelijk alleen geschikt voor bastaarddochter Lysbeth, dus voor een vrouw met een lagere status. In dit sociale spectrum

Nakomelingen Bocke

past het ook goed dat in 1507 Griet, de oude dienstmaagd van de in 1500 overleden oud-burgemeester Wythia Haringsz Harinxma in het klooster verbleef.¹¹

De preferentie van de legitieme Harinxmadochters voor Nijklooster kan echter ook een kwestie van traditie zijn geweest omdat het al sinds 1234 bestond en het door een hervorming in 1436 met inbreng van nonnen uit het Windesheimer klooster Diepenveen een goede religieuze roep genoot.¹² Vermoedelijk had de familie er zonder meer al een oude band mee. Daarbij blijkt Groendijk in derde generatie nog wel degelijk een dochter uit de parenteel van Bocke Harinxma te hebben geherbergd: Jets Donia, dochter uit het tweede huwelijk van de boven al genoemde Kathryn Feickes dr. Harinxma en Low Donia, burgemeester van Sneek in de jaren 1507-1509.¹³ Nog weer een generatie later treffen we in 1572 Ansk van Frittema aan als moeder-overste van Groendijk.¹⁴ Zij was een dochter van Ivo van Frittema, olderman van 1527 tot 1540, en Tjaertke Low's dr Donia. Daarmee was ze nicht van Bovengenoemde Jets en stamde dus via de moederlijke lijn eveneens af van Bocke Harinxma.

Verder is bekend dat de adellijke Reintzen Douwes dr. Douma van Oenema in 1548 een tante Renick in Groendijk had.¹⁵ We kunnen daarom niet zeggen dat de Friese adel de tertiariiskloosters meed. Zeker niet als we zien dat twee dochters van Kathryn de bastaarddochter van Wattia Harinxma en Juw Tjercks Juwinga in 1504 professie deden in het met Groendijk vergelijkbare zusterklooster Aalsum.¹⁶ Wat Groendijk betreft maken de genealogische handschriften die door De Haan Hetteema en Van Halmael in hun *Stamboek van den Frieschen adel* zijn geraadpleegd, en die niet altijd even betrouwbaar zijn, zo ook melding van een Katrijn Juws dr. van Unia, Berber Keimpe dr. Albada en Trijn Ofcke dr. Foppinga als zusters in dit convent.¹⁷

Al met al vallen uit deze disparate gegevens geen echt scherpe conclusies te trekken over het adellijk aandeel in de bevolking van Friese tertiariiskloosters als

Groendijk. Daarvoor biedt Groendijk eenvoudigweg te weinig bronnen. Dat geldt ook voor de ter vergelijking even boeiende nonnenpriorij Nijklooster. Een vervolgstudie kan mogelijk wel iets wat opleveren voor Aalsum bij Oude Schouw, waarvan dan toch enig archiefmateriaal bewaard is gebleven.

UITLOOP: GROENDIJK IN DE ZESTIENDE EEUW

Het lijkt Groendijk na de stichting voor de wind te zijn gegaan. Het klooster was al in de jaren zeventig populair bij Friese testateurs, zo bijvoorbeeld bij Jorert Andringa, die de zusters te Groendijk en Makkum elk van vijf klinkers (zware zilveren munten) voorzag in 1476.¹⁸ Wat de staf van het klooster betreft kunnen we vaststellen dat die met de stichting van het Harinxma familieleen in 1483 met een extra priester naast de pater kon worden uitgebreid. Ze worden allebei genoemd onder de geestelijke getuigen bij de laatste wil van Kathryn Feickes dr. Harinxma uit 1501: heer Pieter, pater van Tsyzingawier (= Sidsingawier), en heer Philippus, prebendarius toe Gronedick, waarbij curieus genoeg dus ook de twee verschillende namen van het klooster worden gebruikt.

Wanneer het klooster zoveel geld bijeen had dat het de sate Sidsingawier heeft kunnen kopen, is onbekend. Het Register van de Aanbreng (RvdA) van 1511 geeft daarover geen uitsluitsel, omdat het wel voor Wymbritseradeel en andere grietenijen maar niet voor Sneek bewaard is gebleven. Wel hebben we een compleet overzicht uit het register van ontvangsten en uitgaven van het Olde Burgerweeshuis over de jaren 1582-1604, waaruit op te maken valt dat het totaal van het grondbezit 374 pondemaat (137 ha) besloeg, met als zwaartepunt uiteraard het corpusland direct om het klooster heen ter grootte van 100 pondemaat (37 ha), zijnde dus de boerderij van Sidsingawier.¹⁹ Gelet op het feit dat voor het Groendijkster bezit in een aantal dorpen die wel in het RvdA zijn opgenomen, zoals Peins en Irnsum, de cijfers vrijwel hetzelfde zijn als in 1582, en gelet op wat bekend is over de bezitsverwerving van soortgelijke kloosters,

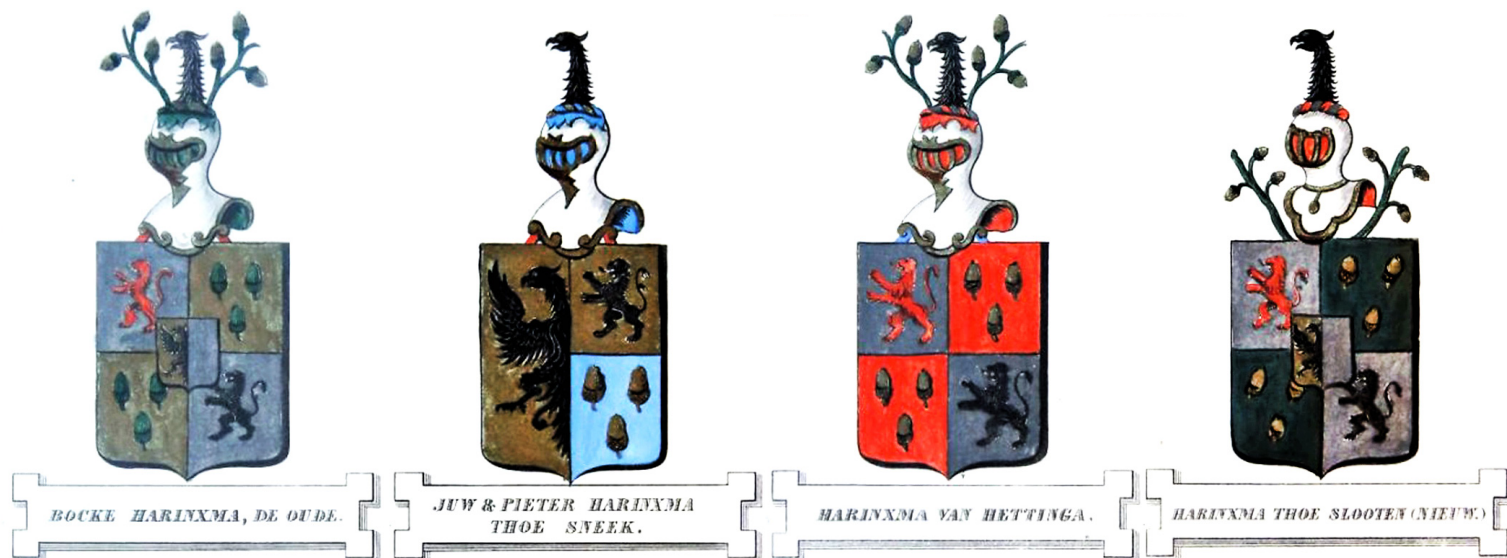
Portret van het gezin van olderman Ivo van Frit(t)ema, waarop o.a. de latere moeder-overste Ansk van Frittema en de latere raadsheer Pieter van Frittema te zien zijn. *Monogrammist van Valenciennes, Hero of Ivo van Frittema en zijn gezin, ca. 1530, olieverf op paneel, 129 x 166 cm, Groninger Museum, schenking erven Mr. E.J.M.I. Canter Cremers, foto John Stoel*

schat ik dat de materiële expansie van het klooster al wel grotendeel vóór 1525 haar beslag heeft gekregen. Het moet dan wel een tegenvaller zijn geweest dat de Snekers ten tijde van de burgeroorlog tussen Gelders en Habsburgs gezinde Friezen in november 1515 door Snekers is vernield om tegen te gaan dat werkloze Saksische huursoldaten er zich in zouden nestelen.

Hoe de kloosterlingen erin geslaagd zijn deze onrustige periode te boven komen is onbekend. In elk geval zijn ze na het aanbreken van de vrede verder gegaan met de uitbouw van een betrekkelijk omvangrijk, van grachten voorzien gebouwencomplex te Sidsingawier, niet veel kleiner dan het naburige maar veel oudere Hospitaal op de Sint Jansberg, van de Johannieten. De kaart van Jacob van Deventer van Sneek van omstreeks 1560 geeft daar een goed beeld van. Rechtsboven ziet men daarop de vage contouren van een betrekkelijk grote kapel, met een aantal direct daarop aangesloten panden. Links op het omgrachte erf lijken twee aparte huizen zichtbaar die wellicht als bedrijfsgebouwen (een langhuis en een melkhuis?) hebben gediend. Meer valt er over de ruimtelijke indeling niet te zeggen. Wie zich daar een idee over wil vormen kan zich het beste oriënteren op de archeologisch goed bestudeerde sites van de verwante zusterkloosters Bethlehem in de Bangert, bij Hoorn, en Het Sint-Ursulaklooster in Purmerend,

die elk ook dichtbij of aan de rand van een kleine stad waren gevestigd.²⁰

Groendijk werd op 18 augustus 1572 geplunderd door de Geuzen die toen door prinsgezinde Snekers de stad waren binnengelaten. Misschien speelde daarbij een rol dat kort voordien de koningsgetrouwe raadsheer Pieter van Frittema, geboren Sneker en broer van moeder-overste Ansk van Frittema,²¹ in opdracht van Casper de Robles had geprobeerd de magistraat te overreden om Spaanse troepen in de stad te laten.²² Twee maanden later, op 19 oktober werd het klooster in brand gestoken en verwoest, op dezelfde dag dat ook het johannieter Hospitaal, Nijklooster en Bloemkamp door de Geuzen in de as werden gelegd.²³ Het is niet bekend of de zusters daarna nog pogingen hebben gedaan hun klooster weer op te bouwen. Wanneer het werd opgeheven is evenmin duidelijk. De magistraat van Sneek nam de goederen in 1581 in ieder geval in beheer en bestemde ze tezamen met die van het Sneker kruisherenklooster en het daaraan onderhorige zusterhuis Nazareth bij Idsega voor het onderhoud van het nieuw gestichte Burgerweeshuis.²⁴ Dat heeft het kerngoed op de Stadsfenne lang in bezit gehad en er de inkomsten uit getrokken, totdat de gemeente Sneek het nodig had voor de aanleg van een nieuwe stadswijk. Die had toen ook beter opnieuw Sidsingawier gedoopt kunnen worden, naar de oude

Het wapen van Bocke Harinxma op een wapenblad

kloostereigenaar aan wie de herinnering was vervaagd. Met de naamsbekendheid van de Harinxma's is het in Sneek inmiddels wel goed gekomen, via de benaming Harinxmaland voor een aantal nieuwe bouwblokken ten westen van de Zwette.

Hans Mol werkt als historicus bij de Fryske Akademy en is bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen.

Noten

- 1 OFO I, nr. 99 (1447 oktober 28).
- 2 Worp van Thabor IV, 113.
- 3 Oorkonde van 27 april 1470, waarin Paus Paulus II op verzoek van de kruisherenkloosters van Hoorn en Sneek bevestigt dat ze *olim* tertianenkloosters zijn geweest: Gemeentearchief Hoorn, inv.nr. 792, p. 4v;
- 4 J.A. Mol, 'Kruisheren op de Friese zieleheilsmarkt. De stichting van de kloosters te Sneek en Franeker in de vijftiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 16 (1990) 327-348.
- 5 *Snitser recesboeken (1490-1517)*, 2 dln., M. Oosterhout ed. (Assen 1960-1964) I, nr. 3119.
- 6 Mol, 'Grauwe bagijnen Leeuwarden', 67-68. Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 14 ('da susteren der sint to Galeyen ... wert seck dattet van herre wrste fonden werde dat hya toe Wiswert soude blyuwe').
- 7 B. Verbeek, *Oud en Nieuw Galilea. De kloosters der Minderbroeders in Leeuwarden* (Joure 1951) 8-9.
- 8 Dat die er zijn geweest word gesuggereerd door het bericht van Pierius Winsemius in zijn *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant* (Franeker 1622) 264-265, dat er in het klooster van Galileen eerst 'beyde soorten van menschen van de orde van Franciscus' leefden.
- 9 Een mooie studie ter oriëntatie is het proefschrift van Madelon van Luijk, *Bruiden Van Christus de tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Zutphen 2004). Een ander boek, over één specifiek zusterhuis, is dat van Christiaan Schrickx, *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn 1475-1572* (Hilversum 2015).
- 10 Met de vervaardiging van textiel – elders wel een belangrijke inkomstenbron – lijken de zusters van Groendijk zich niet te hebben beziggehouden. In 1512 betaalden ze een koopman een

- finke som geld om laken voor hen aan te schaffen: *Snitser Recesboeken 1490-1517*, mei nammeregister, M. Oosterhout ed. (Van Gorcum, Assen 2960), nr. 2334.
- 11 Aldaar, nr. 4088. Wythia behoorde tot een neventak van de Harinxma's die buiten Sneek ook geboed was in Deersum en Poppingawier: E. van Haersma Buma – van Werkum, *Harinxma's yn Snits, Easterein, Drylts en Heech neffens Aldfryske oarkonden*, doctoraalscriptie Friese taal en letterkunde Vrije Universiteit Amsterdam 1992, 133-135.
 - 12 A. Willebrands, 'De vrouwenpriorij Aula Dei in Friesland', *Cîteaux in de Nederlanden* 5 (1954) 77-91.
 - 13 De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel*, I, 384; II, 267.
 - 14 Ibidem.
 - 15 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 199.
 - 16 OFO I, nr. 486; verg. Van Haersma Buma – van Werkum, *Harinxma's*, 110.
 - 17 De Haan Hetteema en Van Halmael, *Stamboek van den Frieschen adel*, I, 18, 117, 282; II, 16, 75, 191.
 - 18 Verhoeven en Mol, *Friese testamenten*, nr. 35. Zie verder ook de testamenten van Wattia Bockes Harinxma, broer van Yde, en Grathie Kamminga: ibidem nrs. 28 en 37.
 - 19 Gemeentearchief Sneek, Oud Archief, inv. nr. 764.
 - 20 Schrickx, *Bethlehem in de Bangert*, 175-218; Jan-Willem Oudhof en Johan Arp, 'Schop, kaart en pen: reconstructive van het kloosterterrein', in: Vincent Nijenhuis en Koen Goudriaan e.a. (red.), *Vrouwen en vroomheid. De boetvaardige zusters van het Sint-Ursulaklooster in Purmerend* (Hilversum 2017) 158-176.
 - 21 O. Vries e.a. (ed.), *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsberien van het Hof van Friesland, 1499-1811* (Leeuwarden/Hilversum 1999) nr. 92.
 - 22 J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden 1962) 217. Het stadsbestuur nam vrijwel meteen wraak op Pieter van Frittema door zijn landerijen ten westen van de stad (die vermoedelijk uit de Harinxma-erfenis stamden) in beslag te nemen: Gildemacher, 'Van veenterp tot stad', 54.
 - 23 Vermeld door abt Thomas van Groningen in zijn kroniek van het klooster Bloemkamp: M. Schoengen, 'Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënser abdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 29 (1903), 134-242; aldaar 210. Verg. K.F. Gildemacher, 'Van veenterp tot stad', in: M. Schroor e.a. (red.), *Sneek van veenterp tot Waterpoortstad* (Leeuwarden 2011) 15-55, aldaar 40.
 - 24 L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Leeuwarden 1915) II, 444.